

Ը Ն Տ Ա Ն Ե Կ Ա Ն Կ Ե Ա Ն Ք

Պանծակի գաւառում այժմ միաժամանակ գոյութիւն ունին թէ հին. նահապետական գերդաստանը և թէ նոր, առանձնացած ընտանիքը: Առաջինը հետզհետէ քայքայւում է, նախնի նահապետական սովորութիւններն անհետանում են, տանմեծի իրաւունքները սահմանափակւում են, անդամների պարապմունքները տարբերւում են միմեանցից, ժամանակակից գաղափարներ և սովորութիւններ թափանցում են նրա մէջ և արագացնում նրա անդամալուծութիւնը:

Երկրորդը անմիջապէս դուրս գալով առաջնից և դեռ նորնոր կազմակերպուելով՝ պահպանում է իւր մէջ առաջինն յատուկ շատ սովորութիւններ և գաղափարներ, այստեղ էլ տիրում է տան մեծի բռնութիւնը, միահեծան կառավարութիւնը, միայն փոքր ինչ աւելի մեղմացած և ձևականապէս լղկուած կերպով, թէ առաջնում և թէ երկրորդում կինը ստրուկ է, միայն առաջնում միքանի տէր ունի, մինչդեռ երկրորդում միայն մինը:

Եւ որովհետեւ կինը հանդիսանում է որպէս ընտանեկան կեանքի բովը, ուստի և վերջինիս մասին փոքր ի շատէ ամփոփ գաղափար տալու յուսով կը նկարագրենք կնոջ դրութիւնը մանկութիւնից մինչև պառաւութեան շրջանը, ներփակաբար: Ինչպէս միւս բոլոր հարցերում, այստեղ էլ մենք ի նկատի ունինք գիւղացուն-ժողովրդի արմատն ու կեցուցիչը:

Մանկութիւն. Աղջկայ ծնունդը ո՛չ թէ ուրախութիւն, այլ տխրութիւն է պատճառում թէ ծնողներին և թէ ազգականներին: Մայրը կարծես մի յանցանք գործած կու՛ն է գալիս, ամուսինը երբեմն բարկանում է կնոջ վրայ, երբեմն էլ ամենակողմից խօսքերով հայհոյում նրան: Սկսուրը անիծում է նրան ասելով. «Ջահիլ տղիս օրը սևացրիւ, աղջկերք բերելով, ջինսդ (սիրունդ) կտրուի»: Ազգական կանայք գալիս են ո՛չ թէ աչքիլուս տալու, այլ մխիթարելու. «Բա՛ն չկայ, աղջիկ բերողը տղայ էլ կը բերի. հէ՛րն ու մէ՛րը սաղ ըլին. հըլը ու ա գի-

տում, դրա բաժին շատ չար ու բարի կալ, ծաղիկ, կարմրուկ... ասած ա, պէտք ա կալովը պիւրես, խախալով (մեծ մաղ) վեր օնես»:

Նոյն իսկ մանկաբարձին էլ հայհոյում են, անիծում. «Ձեռքդ կոտրուկ մէկ էլ մեր տանը աղջիկ երեխալ չփաթւթես: Ի հարկէ, այս դժգոհութիւնը անքան աւելլ է լինում, որքան շատ աղջիկ երեխաներ ծնուած են այդ գերդաստանում: Պատահել են դէպքեր, որ նորածին աղջկան տաշտի տակ են դրել և սպանել:

Այսպէս վերաբերուելու պատճառն այն է, որ աղջկան «ուրիշի ապրանք, դսի պատ են» համարում, 10—15 տարի հալ-րենական տան մէջ ապրելուց, ծախսերի ենթարկելուց յետոյ թողնել զնալու է: Եթէ ծնողները նեղութեան, խղճութեան մէջ լինեն, նա հակառակ նոյն իսկ իւր սաստիկ ցանկութեան և ունեցած կարողութեան, չպիտի կարողանալ օգնել. իրենց գերեզմանը օրհնել տալ: Այն ինչ արու երեխան «տան սիւն է», «ծերութեան նեցուկ» է, «օջախի վառ պահող», «ծնողաց յիշատակը պահպանող, նրանց գերեզմանը օրհնել տուող է:

Աստի և սրա ծնունդը մեծ ուրախութիւն է պատճառում բոլորին և ցնծութեամբ ընդունում:

Որդոց դաստիարակութեան մէջ անգամ ծնողները անհամեմատ աւելի խնամք, գութ, հոգատարութիւն տածում են. դէպի արու երեխաները, քան թէ աղջիկները. կաթի սերը, կերակրի լաւ և մեծ բաժինը, լաւ հանդերձը միշտ արու երեխային է բաժին ընկնում. աղջիկը «հնով մնով», լաւելցուկներով էլ կարող է մի կերպ քաշգալ:

Երբ աղջիկն ու տղան միմեանց հետ կուռն են, մայրը դրեթէ միշտ տղի կողմն է բռնում, աղջիկը մեղաւոր, թէ արդար՝ նախատինքի, պատժի է ենթարկւում: Այս տեսակ կողմնապահութիւնից տղան երես է առնում և սովորում է քրոջ հետ վատ վարուել, նրան թակել:

Երբ աղջիկը 4—5 տարեկան է դառնում՝ ուղարկում են նրան դառներ արածացնելու և նա այստեղ ուրիշ երեխաների հետ աղատ խաղում է ու զուարճանում. բայց երբ 6—7 տա-

ընկան է դառնում, մայրը այլևս թող չի տալիս տղաների հետ ազատ խաղալու, նա նրան իւր մօտ է պահում և իւր հետ տանում հարեանների տունը, ուր տեղի ունեցած բամբասանքները, անվայել խօսակցութիւնները աղջիկը լսում է և սովորում:

Գիւղերում ծնողները բոլորովին կարիք չեն համարում աղջիկներին ուսման տալ, «վարպետ, կոյս չի դառնալու»․ ամբողջ զաւառում օրիորդաց ոչ մի դպրոց չկայ: Միայն տղաների հետ միջանի աղջիկներ, այն էլ գիւղի ամենաառաջնակարգ տներից սովորում են երկու-երեք տարի և դուրս գալիս պսակուելու:

Գեղջկուհի մօր բոլոր խնամքը կայանում է նրանում, որ աղջկանը տուն աւելել, սրբել, աման լուանալ, գուլպայ գործել և կար կարել սովորեցնի:

ՇԵՒՏԱՍԱՐԴՈՒՅԻՆ. Գիւղերում աղջիկ երիտասարդութիւն չկայ, որովհետեւ հէնց որ իննը-տաս տարեկան են դառնում, իսկոյն նշանում են և պսակում: 14—15 տարեկան աղջիկը արդէն տանը մնացած, «ղողալ» է համարում: Եւ պէտք է ասել, որ սրանց թիւը շատ փոքր է և հասարակութեան մէջ համարում չունենալով, մի որ և է հասարակական դեր չեն կարողանում խաղալ:

Գիւղական աղջիկներն ընդհանրապէս բաւական ազատութիւն են վայելում. նրանք միջոց ունին շփուելու երիտասարդների հետ, նրանց ճանաչելու, «սեր կապելու», բայց սրանց ծնողները թող չեն տալիս նրանց «աչքերը բացուելու», շուտով նշանում, պսակում են, առանց նոյն իսկ նրանց կամքը հարցնելու, որովհետեւ գիտեն, որ «ղոտալները» արդարեւ կոյր հնազանդութիւն ցոյց չեն տալիս և փախչում են իրենց սիրած երիտասարդների հետ:

Առ հասարակ տղաներն ու աղջիկները միմեանց տեսնում են հետեւեալ տեղերում:

ա. Աղբիւրի մօտ. քուր բերելու պարտականութիւնը աղջիկների և նորահարսերի վրայ լինելով՝ սրանք առաւօտը շատ վաղ, արշալուստին և երեկոյեան իջնում են աղբիւրը, ուր երիտասարդները բերում են անասուններին ջուր տալու, այստեղ՝

խօսում են միմեանց հետ, կատակներ անում, սրախօսում: Երիտասարդներն իրենց սիրած աղջիկներին միրգ են տալիս և նրանցից կարած «քիսայ», գուլպալ և այլ ընծաներ ստանում: Բ.—Հարսանիքներին, երբ աղջիկներն ու տղաները միմեանց հետ մրցում են պարով:

գ. Ուխտատեղիներում, ուր ազատ օդի և ընդարձակ դաշտի մէջ ամէնքը զբօսնում, պարում, ուրախանում են:

դ. Եկեղեցիներում. ուր մանաւանդ ծաղկազարդին և սուրբ Սարգսին բոլոր աղջիկները անպատճառ եկեղեցի են գնում:

ե. Արտը գնալիս և գալիս:

զ. Համբարձմանը անտառում ծաղիկներ ժողովելիս և լեռոյ վրձակ հանելիս:

է. Վարդալուսին և միւս տօներին, երբ պարեր են սարքւում:

Գիւղերում ջերմ սիրահարութիւն շատ հազիւ է պատահում, այլ թեթեւ համակրանք, որովհետեւ դեռ կատարեալ արբուժի չհասած, աղջիկներին պսակում են: Եւ այս թեթեւ համակրանքն էլ, որ ծնողների հալածանքի ժամանակ անմիջապէս անհետանում է և մի առանձին վիշտ կամ ուրախութիւն չի պատճառում, սիրոյ երգերի հիւսուելու էլ չի նպաստում:

Այս պատճառով և սիրոյ երգերի մեծագոյն մասը ոչ թէ աղջիկների, այլ «ղոտալ»-ների և հարսների ստեղծագործութիւններն են:

ՆԵԱՆԱՊՐՈՒԹԻՒՆ.—Մեծ մասամբ 9—11 տարեկան հասակում գեղջիկուհուն նշանադրում են, ում հետ որ ծնողները կամենան: Այսպիսի մի ծանր խնդրում նրա կամքը բոլորովին չեն հարցնում, և եթէ մի որեւէ համակրանք էլ ծագած է նրա մէջ դէպի մի երիտասարդ, ծնողները, եթէ այդ հաճոյ չէ իրենց, խստութեամբ ճնշում են և ոչնչացնում:

Նշանադրութեան քողի հետ ստրկութեան քողն էլ ձգում են նրա գլխին: Այնուհետեւ նա այլ ևս իրաւունք չունի ոչ մի տղամարդի և կամ չափազաս կնոջ հետ խօսելու, մենակ տանից դուրս գալու, սկսնորանց դռնովն անցկենալու: Այլ միշտ երբ

սկեսրանցից մինին պատահում է՝ անմիջապէս ծածկում է երեսը և փախչում. փողոցում մի որևէ մարդի պատահելիս շուռ է գալիս դէպի հակառակ կողմը և սպասում, մինչև որ անցնում է: Նա չի տեսնում իւր նշանածի հետ, որովհետև այդ մեծ ամօթ է համարում. և նշանաւոր տօներին, երբ սկեսրանք գալիս են տեսութեան ու ընծաներ բերում, փեսան նրանց հետ երբէք չի լինում: Նշանած աղջիկը սկեսրանցից ոչ մինի, նոյն իսկ 6—7 տարեկան երեխաների հետ էլ չի խօսում. այլ լուռ ու մունջ կանգնում է նրանց մօտ և կամ ծառայում: Խեղճ աղջիկը սկեսրանց ներկայութեամբ նոյն իսկ նստելու էլ իրաւունք չունի. նա մի լուռ արձան է՝ կանգնած սկեսուրի մօտ: Միայն փոքրահասակ տալերը, որոնք շատ անգամ ընկերուհիներ են եղած նշանած աղջկան, ստիպում են նրան խօսել իրենց հետ, միասին շրջակայքը ծաղիկներ, դիմ և այլ կանաչեղէններ քաղելու գնալ: Եւ այսպէս՝ ամբողջ սկեսրանց տնից միակ փոքրահասակ տալերն են, որ խօսում են նշանած աղջկայ հետ և փոքրիշատէ մտերմանում հետը: Միւսները, նոյն իսկ նշանածը, մնում են օտար նրան: Ամբողջ նշանադրութեան ընթացքում, որ սովորաբար մինչև մի և երբեմն միքանի տարի է տևում, նշանածը բացարձակ չի այցելում նրան, այլ գիշերը, երբ տան մեծերը քնած են լինում, նա գաղտագողի ներս է մտնում և զոնքանչի հետ խօսում, նրանից հիւրասիրում: Նշանած աղջիկը լուռ ու մունջ, երեսը չարդաթով ծածկած նստում է մի քիչ հեռու. և նոյն իսկ այն դէպքում, երբ նրանց միքանի ըոպէ առանձին են թողնում, աղջիկը շարունակում է լուռութիւն պահպանել և ամէն կերպ ընդդիմադրել նշանածի գգուանքներին:

ՀԱՐԱՆՈՒՅԻՒՆ.—Ամուսնանալով՝ աղջիկը աւելի ևս կորցնում է իւր ազատութիւնը և ենթարկւում է բաւական ծանր աշխատանքների: Նրա երեսը այժմ աւելի թանձր քողով (կարմիր չարդաթ) են ծածկում և մտցնում մի գերդաստանի մէջ, որի բոլոր անդամների հետ նա օտար է, որոնցից ոչ մինի հետ էլ փոքր ի շատէ մտերմացած չէ և որոնց հետ նոյն իսկ իրաւունք էլ չունի խօսելու: Այդ ճնշիչ դրութիւնը ինքը, նահա-

պետական կեանքն էլ է զգացել, ուստի և սահմանել է, որ Հարս-
նեղրայրները և կամ մօտիկ ազգականներից երկու պատանիներ
ընկերակցում են Հարսին և մնում նրա մօտ երեք օր, մինչև որ
նա փոքր ինչ ընտելանում է սկեսրանց, սկսում է խօսել ամուս-
նու հետ: Բայց նա հեշտութեամբ չի վճռում բանալ իւր բե-
քանը և խօսել մի ալլ սեռի, մի ալլ խմբի անդամի հետ, որով-
հետև նստակցեցողական կեանքը գերդաստանի անդամներին ըստ
սեռի բաժանել է երկու խմբի, որոնց մէջ շատ քիչ հոգեկան
կամ մտաւոր կապ, յարաբերութիւն կայ: Տղամարդիկ առանձին
են նստում, առանձին, կանանցից զատ և նրանցից առաջ են
ուտում խմում, իրենց տպաւորութիւններն ո՛չ թէ իրենց կա-
նանց, ալլ իրենց եղբայրների, հօրը պատմում, գործի վերա-
բերութեամբ դարձեալ տղամարդիկ միմեանց հետ են խորհուրդ
անում: Ամուսինը մի տղամարդի ներկայութեամբ ամօթ է հա-
մարում մի որևէ նիւթի մասին խօսել իւր կնոջ հետ, գգուել
իւր երեխային: Բացի դրանից տղամարդիկ կարծում են, թէ
կանանց մազերը երկար են, խելքերը կարճ, և այս պատճառով
էլ նրանց կարծիքներին նշանակութիւն չեն տալիս, հետները չեն
խորհրդակցում, իրենց դրութիւնը նրանց չեն պարզում: Կա-
նայք շատ անգամ անտեղեակ իրենց ամուսինների նիւթական
դրութեան, այնպիսի պաշանջներ են անում, որ նրանք չեն
կարող կատարել, և փոխանակ սլարդ խոստովանելու՝ զանազան
պատճառներով մերժում են և շատ անգամ անբաւականու-
թիւնների տեղիք տալիս:

Այսպէս միմեանցից անջատուած և առանձնացած լինելով՝
նորահարսը՝ նոյն իսկ իւր ամուսնու հետ ղփուարանում է խօ-
սել և երբ նա ստիպում է՝ նորահարսի նրան ուղղած առաջի
բառը «ախչի» (այ՛ աղջիկ) կոչականն է լինում: Նա դեռ ա-
մուսնին իրեն համասեռի տեղ է դնում և ապա թէ հետը խօ-
սում, որովհետև նրա գլխի մէջ պինդ նստեցրել են, թէ տղա-
մարդի հետ չի կարելի խօսել, հէնց որ նշանադրութեան քողը
գլխին ձգուեց: Սակայն գերդաստանի միւս անդամների հետ էլ
նա անխօս է մնում մինչև մի որոշ ժամանակ. այսպէս՝ սկես-
րայրի և մեծ տեղերի հետ մինչև իւր մահը: Սակայն մի

դէպքում, երբ սկեսուրը մեռնում է և սկեսրայրը զառամելով առանձին խնամքի է կարօտում, միայն մեծ Հարսը, որ ստանձնում է սկեսրոջ պաշտօնը, խօսում է նրա հետ: Սկեսրոջ հետ առաջին Հարսը խօսում է անդրանիկ որդին ունենալուց, իսկ միւս Հարսերը՝ 5—7 տարուց յետոյ: Աւագ Հարսերի հետ 3—4 տարի, իսկ կրտսերների հետ թէպէտ ինքը խօսում է, բայց նրանք՝ ոչ: Այսպէս դատապարտուած մշտատեւ լուսթեան՝ Հարսը պարտաւոր է գրեթէ ամբողջ օրը աշխատել, երբ նորահարս է՝ պարտաւոր է առաւօտները շատ վաղ վերկենալ տունդուռ աւելել, աղբիւրից թարմ ջուր բերել, օգնել սկեսուրին և սկեսրայրին հագնուելու, բոլորի անկողինները հաւաքել, թէյ ածել *), հաց ձգել, հաւաքել, տղամարդկանց, բացի իւր ամուսնու **), ոտները լուանալ, անկողինները ձգել, հանուցնել սկեսրայրին և սկեսուրին, սրանց մէջքերը և ոտները տրորել, մինչև որ կը հանգստանան և կը քնեն:

Երբ երկրորդ Հարս է՝ կով է կթում, թոնիր վառում, կարում կարկատում. երբ երրորդն է դառնում՝ երեքմնապէս կերակուր է եփում, շարունակ ճախարակ մանում, գորգ և կարպետ գործում, ալիւր մաղում, խմոր շաղում, գնդում: Իսկ երբ ինքը դառնում է սկեսուր՝ կերակուր է եփում, հաց թխում, ճախարակ մանում:

Այս աշխատանքները նա կատարում է տանը, առաւելապէս ձմեռը, տարուայ միւս եղանակներին նրա աշխատանքը կրկնապատկւում է:

Այս ժամանակ նա կատարեալ ընկեր է հանդիսանում ամուսնուն և ամենայն եռանդով աշխատում է:

Նա հաց է տանում արտը, նա, միջանի զիւղերում, ամուսնու հետ միասին նոյն իսկ հունձ է անում, իսկ շատ տեղերում, խուրձեր կապում, կրում, կալը կալում, թեղում, ցորենը շուտաւում, ջրաղաց տանում, աղում, ալգին ջրում, քաղ-

*) Այս նոր է մտել:

**) Գերդաստանի միւս անդամների ներկայութեամբ նորահարսը ամօթ է համարում ծառայել իւր ամուսնուն և կամ նրան մի օրէն միւրդ, քաղցրեղէն տալ:

Հան անում, խաղողը քաղում, թուժը հաւաքում, սարում կովերը կթում, իւղ ու սլանիւր պատրաստում, և այլն և այլն

Նրա աշխատասիրութիւնն այն աստիճանի է հասնում, որ կալը կախելիս՝ կանգնած կամի վրայ, ճիւղոտը կռնատակին, և եղներն է քշում, և՛ գուլպալ գործում: 80—90 տարեկան պառաւ կանայք, որոնց մէջքերը ծերութիւնից ընկճուել, ծռուել են, նոյն իսկ քողոցներում գուլպալ գործելով են ման գալիս: Հարեանի տունը, մի ազգականի մօտ մի որեւէ գործի կամ տնտեսութեան զնալիս գեղջկուհին տանում է իւր հետ գուլպան կամ մի որեւէ կար և այնտեղ աշխատում ու խօսում:

Այսպէս՝ չնայելով որ կինը ամուսնուն գրեթէ հաւասար աշխատում է, չնայելով որ տան ամբողջ հարստութիւնն ինչպէս ամուսնու, այնպէս և իւր դառն աշխատանքի արդիւնքն է, բայց և այնպէս՝ նա շատ քիչ իրաւունքներ ունի այդ տան մէջ:

Պատրաստի դրամը, վաճառելի բերքերը գտնւում են ամուսնու անմիջական իրաւունքի տակ, կինը, առանց ամուսնու թողտուտեան չի կարող ոչ պատրաստի գումարից ծախսել և ոչ վաճառելի նւթերից ծախել, նրան թոյլ է տրւում միայն, մի մի անգամ միջանի կոպէկի կաթ, մածուն, ձու ծախել և դրամը պահել իրեն, այն էլ եթէ միայն ինքն է սկստուրը, որովհետեւ հարսերին խստիւ արգելուած է այդ ևս: Տան համար հարկաւորուած բարիքները տան-մեծն է հոգում, նա առնում և լանձնում է գերդաստանի մօրը, որի միակ արտօնէութիւնն է ամէն բարիքի և նոյն իսկ տան բանալիները պահել: Առանց նրա թողտուտեան ոչ որդիները և ոչ հարսերը իրաւունք ունին մի բան վերցնելու: Նա ինքն էլ բոլորովին ինքնիշխան չէ. անսովորական բաներում նա ստիպուած է իւր ամուսնու հաճութիւնն ստանալ: Այսպէս օր. եթէ իւր մօտիկ ազգականը վերին աստիճանի նեղութեան մէջ է և նա սրտանց ցանկանում է 1—2 ռ. բան ուղարկել նրան, իրաւունք չունի, պէտք է տան մեծի հաճութիւնն ստանալ, որը և բաւական դժուար է: Իսկ եթէ հարսերից մինն է ցանկանում օգնել իւր մօրը, հօրը, եղբօրը, նա պարտաւոր է նախ

մինի միջոցով սկեսորջը խնդրել, իսկ սա՝ եթէ Հաճի՝ կը Հարցնի տան մեծին, իսկ եթէ ոչ՝ կը մերժի:

Այս Հանգամանքը պատճառ է լինում, որ Հարսերը չկարողանալով յայտնի կերպով օգնել իրենց ծնողներին՝ ծածուկ են օգնում, գողանալով տանից *): Չատ անգամ գողութիւնը բացւում է՝ և մեծ անբաւականութիւնների տեղիք տալիս:

Ծնողներն էլ գիտենալով, որ իրենց աղջիկը ամենանեղ Հանգամանքներումն անգամ չպիտի կարողանայ օգնել իրենց, իրենք էլ նրանից կարծես օտարանում են և շատ Հազիւ է պատահում, որ Հայրը օգնէր իւր պսակուած աղջկան:

ՊԱՌԱՄԱՆՔԻՆԸ.—Կինը միայն պառւած միջոցին է սկսում ազատութիւն և յարգանք վայելել: Նա ստանձնելով տան ներքին կառավարութիւնը՝ ստրկութիւնից իշխանութեան է բարձրանում, և որքան ծանր է եղել նրա ստրկական գրութիւնը, այնքան աւելի դաժան և բռնի է լինում նրա իշխանութիւնը: Նա Հրամայում է Հարսներին, աղջիկներին, թոռներին և մասամբ որդիներին, և երբ նրանց կողմից մի դժգոհութիւն է լսում, իսկոյն առաջադրում է նրանց իւր անցեալը, երբ աւելի բռնութիւն էր տիրում: Նա կարծում է, թէ ինչպիսի բռնութիւններ որ գործել է իւր սկեսուրը իրեն վրայ, ինքն էլ գործելու է իւր Հարսերի վրայ: Ընդհանրապէս՝ որքան գերդաստանը նաՀապետական է, այնքան աւելի Հարսերը Հնազանդ և սկեսուրները բռնակալ են: Եւ որքան աւելի գերդաստանը ժամանակակից դադափարներով խմորւում է, այնքան աւելի Հարսը ինքնակամ, ազատ և սկեսուրը՝ իւր նախկին իրաւունքներից զրկուած է Հանդիսանում: Հարսը ձգտում է անկախութեան, սկեսուրը՝ աշխատում է իւր բռնի մէջ պահել նրան. սրանից ծագում են անվերջ կռիւններ, որոնք տանում են գերդաստանի անդամալուծման: Միւս կողմից էլ կրօնական Հայեացքները փոխուելով՝ խախտում են այս նաՀապետական

*) Հարսը կժի մէջ ցօրեն է ածում և ուսին դրած՝ դէպի աղբիւրն ուղղւեալոււմ. ապա ճանապարհը փոխելով մտնում է հերանց տուն, այնտեղ դատարկում ցօրենը և շտապով դէպի աղբիւրը իջնում: Երբեմն մի ուրիշ Հարսի մատնութեամբ սկեսուրը հետևում է նրան, կուծր ուսից վերցնում և բազմութեան առաջ թքում-մրում, հայհոյում, անիծում խեղճ հարսի հերանց:

կազմակերպութիւնը. այսպէս՝ կրօնասէր Հարսերը Հաւատում են, թէ ինչպէս որ իրենք վարուին իրենց սկեսուրներին Հետ, այնպէս էլ վարուելու են իրենց Հարսերը իրենց Հետ. և այս կրօնական Համոզմունքից զրդուած զսպում են իրենց *):

Ասացինք, որ պառաւ կինը վայելում է բաւական ազատութիւն. այսպէս մինչդեռ նորահարսը կամ միւս Հարսերը Հարեւանի, իրենց Հօրանց տունն անգամ գնալու Համար իրաւունք պիտի խնդրեն սկեսրոջից **), պառաւ կինը Համարձակ դուրս է գալիս տանից առանց մինից իրաւունք խնդրելու, գնում ուր որ կամենում է. խօսում է ամենի, նոյն իսկ անձանթներին Հետ, թէև, պէտք է ասած, դարձեալ ամաչելով, ու շալը երեսին քաշած: Նրան ամեն տեղ յարգանքով են վերաբերում, նրա անցնելիս Հարսերը ոտի են կանգնում, կանայք Համբուրում են նրա ձեռքը, տղամարդիկ ակնաճուլթեամբ են վերաբերում. եկեղեցում, ննջեցեալների տներում, Հարսանիքներին առաջնակարգ տեղը, առաջին պատիւը նրանց են տալիս:

Պառաւ կանայք Հասարակական դեր էլ են կատարում. նշանաւոր տօներին ժողովարարութիւն են անում և մատաղ

*) Պատմում են, թէ մի հարս չկամենալով նույնութեամբ կատարել իւր սկեսրոջ խնդիրը, հաւի փոխարէն մի շանլակոտ է մօրթել եփել և տուել նրան ուտելու: Եւ երբ ինքն էլ է դարձել սկեսուր, մի օր խնդրել է իւր հարսին մի հաւ մօրթել, եփել: Սա մօրթում է մի հաւ, բայց երբ ձգում է կաթսան եփելու, տեսնում է, որ հաւը շանլակոտ է դարձել: Այդ թափում է և մի ուրիշ մօրթում, բայց այս անգամն էլ նոյն կերպորանափոխութիւնն է կատարւում: Միամտօրէն նա գնում այս պատմում է սկեսրոջը և սա մտաբերելով իւր արածը՝ պատասխանում է. «Լինէ, բեր, իմ բրդածն է, պիտի ուտեմ»:

**) Պատմում են, թէ մի հարս սաստիկ ցանկացել է գնալ իւր ծնողներին տեսութեան, որ ապրելիս են եղել մօտակայ գիւղում: Սկեսուրը նրան պատասխանել է. թէ երբ շորերդ մաշես, թոյլ կրտամ, որ քեզ տանեն: Հարը տանում շորերը փշերի, ծառերի է քցում, շուտով մաշում և կրկին թոյլտուութիւն խնդրում: Սկեսուրը պատասխանում է, թէ սպասիր, երբ որ քոշերդ մաշես, կրտանենք. Սա էլ վերցնում է ծածուկ քոշերը գնում դռան տակը և այնքան տանում-բերում, որ մաշւում են: Եւ երբ երրորդ անգամ թոյլտուութիւն է խնդրում, սկեսուրը բարկանում է վերան և ասում. երբ որ դու մաշուես, այն ժամանակ կրտանենք: Խեղճ հարսն առանձնացել է լաց լինելու և անիծել է սկեսրոջը. «Նուէց որ դու ինձ հօրանց տան հարսաթ (կարօտ) թողիր, դու էլ արքայութեանը հարսաթ մնաս»:

կտրում. երաշտ ժամանակ լծում են արօրի մէջ և զետը հակառակ կողմից վարում, որ անձըն գայ. որը երեխաներին որդեգրում և խնամում են, բժշկութեամբ են պարապում, տատմէրութիւն են անում. աչք տուածներին աղօթում, վախ բըռնում, կուռ չափում, չոփ հանում, և այլն:

ՈՐբ աղջկայ դուռթիւնը.— Գիւղերում որբ աղջկայ դուռթիւնը ծնող ունեցողներից շատ չէ տարբերւում. սովորաբար մի մօտիկ կամ հեռաւոր ազգական և կամ մի կողմնակի մարդ ուրախութեամբ վերցնում է նրան իւր մօտ պահելու, որովհետև աղջկայ աշխատանքը աւելի է արժենում, քան նրա ապրուստը, մանաւանդ որ նաՀապետական մեծ գերդաստանի մէջ մի աղջկայ կերածը երբէք նկատելի չի լինում, բայց այդպիսի գերդաստանները միշտ աշխատող ձեռքերի պէտք են ունենում: Եւ երբ աղջիկը արբունքի է հասնում, փեսայացուից ստացած դրամով մի երկու ձեռք հանդերձներ են կարում և պսակում, առանց մի որևէ ծախսի տակ ընկնելու: Եւ որովհետև գերդաստանի մէջ առանձին խնամք, առանձին դաստիարակութիւն չի տրւում աղջիկներին, ուստի և որբ աղջկան հարազատներից տարբերելու մի առանձին հանգամանք չկայ: Միայն մի բան նկատելի է, որ որբ աղջկան միւսներից աւելի են աշխատեցնում, նրա կարիքներին աւելի պակաս կերպով են բաւականութիւն տալիս: Եւ այսպէս՝ կարող ենք ասել, որ այս դաւառում չկայ մի գիւղ, ուր որբ աղջիկը քաղցից և անհոգատարութիւնից մեռնէր:

Պատահում է նաև, որ որբ աղջկան զիւղից բերում են քաղաք և մինի մօտ ծառայութեան տալիս այն պայմանով, որ նա առանց ռոճկի, «մի փոր հացով» ծառայի, և երբ նա արբունքի հասնի, նրան իբր այնքան տարիների ծառայութեան վարձ՝ մի թեթև օժիտ պատրաստին և հարսանիքի ծախսը հոգան: Այսպիսի դէպքերում աշխատում են որքան կարելի է յետաձգել ամուսնութիւնը, աւելի երկար նրան ծառայեցնելու նպատակով:

Այլի կնոջ դուռթիւնը.— Եթէ դեռ ևս պսակի խորհուրդը չ'կատարած նշանած աղջիկը կորցնում է իւր փեսայացուին,

նրան սովորաբար պատկույմ են այդ մեռած փեսացուի եղբայր-ները, իսկ եթէ եղբայրներ չունի, մօտիկ ազգականներից մէկի հետ:

Երբ դեռ ևս որդի չունեցած է այրիանում, մեծ մասաւր հաւաքում է իւր տարած օթիւտը և վերադառնում հօրանց տուն, պսակում մի ուրիշի հետ: Աւելի պարկեշտ և զովելի են համարւում այն այրիները, որոնք մնում են սկստանց տանը մինչև ամուսնանալը: Առհասարակ հօրանց տուն վերադառնալը սկստանց համար ամօթալի է համարւում:

Եթէ երեխաներ ունին, անշուշտ ապրում են սկստանց տանը. ոմանք թողնում որդիներին և կրկին ամուսնանում, ոմանք էլ մնում և իրենց երեխաներին խնամում: Առհասարակ այրի կնոջ դրութիւնը գերդաստանի մէջ բաւական ծանր է. թէ միւս հարսերը և թէ տեղերը փոքր ինչ խէթ աչքով են նայում նրա և մանաւանդ որդիների վրայ: Երբեմն լեվիրատ է ծածկաբար տեղի ունենում, կասկածանք, նախանձ յառաջ գալիս և վրդովում գերդաստանի խաղաղութիւնը:

Այրի կինը վերստին ամուսնանալիս թէև ձեւականապէս ենթարկւում է սկստոջ իշխանութեան, թէև նրանից են խնդրում նրա ձեռքը, բայց իսկապէս նա միանգամայն ազատ է ընտրելու ում որ կամենայ:

Այսպէս ուրեմն նահապետական գերդաստանը այնուամենայնիւ որոշ չափով ապահովում և պաշտպանում է այրի կնոջը, մինչդեռ ընտանիքը շատ անմխիթար դրութեան մէջ է թողնում նրան: Ամուսնու մահից չետոյ իւր երեխաներով միայնակ մնացած այրին չի կարող որդիներին թողնել և վերստին ամուսնանալ, այստեղ, ոչ մի բաժան եղբայր, հայր յանձն չի առնում պահել պահպանել նրա երեխաներին. նա անճարացած պիտի նստի խնամելու իւր երեխաներին և կամ աշխատի մի այնպիսի ամուսին գտնել, որը համաձայնէր ընդունել և՛ իւր երեխաներին, իսկ այսպիսին շատ դժուար է ճարւում:

Գերդաստանի մէջ այրի կինը պարտաւորուած չէ կանացի աշխատանքների սահմանից դուրս գալ, ինչ որ իւր ամուսինը պիտի անէր՝ այժմ անում է տեղը. իոկ ընտանիքի մէջ ամէն

բան ծանրանում է կնոջ վզին. նա պետք է մշակներ վարձէ ալգին մշակելու, արտը ցանելու, Հնձելու. նա ինքն է գնալու նրանց վրայ հսկելու համար. արտին, կամ այգուն մի վնաս հասնելիս նա ինքը պիտի գնայ տանուտէրին զանգատուելու. պարտապանից նա ինքը փողը պիտի պահանջի և եթէ չտայ, ինքը պիտի գնայ դատաստան գանգատուելու, և որովհետև պարտապանները գիտեն, որ այդ ծանր է կնոջ համար, ուստի և ձգձգում են և չեն վճարում: Հարկահաւաքը գիտենալով, որ նա մի անպաշտպան կին է, մի քիչ աւելի է պահանջում, այն բաներում, ուր առաջ ամուսնու միջամտութեամբ կամ նրա պատուի համար զիջողութիւն էր արւում, այժմ այլևս չեն անում: Այլի կինը ինքը ստիպուած է միջամտել, խնդրել, պահանջել, բայց նրա պահանջները մնում են անկատար և դու նրան նախատում էլ են և անզգամ կոչում:

Երբ ահագին դժուարութեամբ, դառն արցունքներով մեծացնում է ալրի կինը իւր որդիներին և հարսեր բերում, նրա դրութիւնը դարձեալ ոչնչով չի լաւանում. «անգլուխ» պառաւին նոյն իսկ որդիները շատ չեն պատւում, նրան շատ չեն լսում. չափահաս, աւագ որդին դառնում է տան մեծ, և ձրգտում է տան իշխանութիւնը մօրը ձեռքից խլել և նոյն իսկ նրան էլ իրեն ստորադրել: Մայրը, որ մանկութիւնից արդէն վարժուած է ենթարկուելու, հպատակուելու, հեշտութեամբ ստորադրւում է նրան և կամաց կամաց յետ քաշւում: Հարսերը, իրենց ամուսինների բարձրանալով գոռոզացած՝ իրենք էլ միւս կողմից աշխատում են տան ներքին կառավարութիւնը իրենց ձեռքը ամփոփել. այստեղ ալրի կինը աւելի խստութեամբ է ընդդիմադրում, սակայն զրկուած լինելով իւր իշխանութեան նեցուկից—ամուսնուց—չի կարողանում ընդդիմադրել և երկար անբաւականութիւններից և կռիւներից յետոյ, յառաջ են գալիս բաժանումներ, ամուսնացածները առանձնանում են, իսկ մայրալրին մնում է իւր չամուսնացած որդիների մօտ կամ մի հարսի մօտից միւսի մօտ անցնում, երբ նրանք ծննդկան կամ Հիւանդ են լինում: Այս ցաւալի դրութիւնը ի նկատ առնելով կանայք ցանկանում և խնդրում են Աստծուց, որ իրենք իրենց ամուս-

սիններինց առաջ մեռնեն, նրանց ձեռքերով «առօք փառօք հողը դրուին» ¹⁾։

Բայց կնոջ դրուծիւնը հակիրճ և շատ լաւ աւելի լաւ որոշում է ժողովրդական բանաստեղծութիւնը՝ այսպէս.

Հօրն ընկայ՝ խոր հորն ընկայ.

Մօրն ընկայ՝ դռնեդուռ միւրն ²⁾ ընկայ.

Աղօրոն ընկայ՝ աղքատորն ընկայ.

Քուրն ընկայ՝ ջուրն ընկայ.

Մարդն ընկայ, մարդն ընկայ՝

Շղթաթախ ³⁾ վարդն ընկայ:

Ա Ջ Գ Ա Կ Յ Ա Կ Ա Ն Բ Ա Ռ Ե Ր .

Մեծ հօրը ասում են պապի
Մեծ մօրը՝ տատի
Հօրը՝ ամէր, ապէր. ամի.
Հօրեղբօրը՝ ամի, ապէր.
Հօրեղբօր կնոջը՝ մեծ աղիւղ, աղի.
Մօրեղբօրը՝ դալի.
Մօրեղբօր կնոջը՝ քուսկին.
Հօրաբրոջը՝ հրաքիւր. բիբի
Մօրաբրոջը՝ մրաքիւր. բիբի.
Քրոջը՝ ամբեր, պաճի.
Եղբօրը՝ ախպէր, ապէր.
Կնքահօրը՝ պելի,
Կնքաւորը՝ խրչախպէր.
Կնքամօրը՝ սնամէր.
Կնքահօր հօրը՝ սանհէր
Կնքահօր կնոջը՝ պելակին.

Խ Ն Ա Մ Ո Ն Ք

Ամուսնու հօրը՝ պատրոն.
» մօրը՝ սկեսուր.
» եղբօրը՝ տեգր.
» քրոջը՝ տալ.
» եղբօր կնոջը՝ տեգերակին.
Կնոջ հօրը՝ հաներ.
» մօրը՝ զանքունչ, հետը խօսելիս ամէր, զիզի՝ զիզի,
» աղի.
» եղբօրը՝ հանօր տղայ.
» քրոջը՝ քենի.
» քրոջ մարդուն՝ քնակալ.

¹⁾ Երբ Լ հարս երեսնց ալըի սկեսրոջը դնում են մի կարպետի մէջ և ծալքերից բռնած այնքան պատէպատ տալիս, որ խեղճ կնոջ ուշքը գնում է և ձայնը կարւում։ Այս միջոցին հարսերը պառկեցնում են նրան անկողնու մէջ և կանչում իրենց ամուսիններին, նկարագրելով նրանց, իբր թէ նա լանկածակի հիւանդացի է։ Երբ որդիները մի քիչ ուշքի են բերում մօրը և հարցնում նրան, թէ ինչ է եղել. նա, չկարողանալով խօսել, շարժում է գլուխը գէպի իւր երկու կողմը կանգնած հարսերը և բ, բ անում։ Որդիները բան չհասկանալով՝ հարսերին են դիմում բացատրելու. և սրանք ասում են, թէ նա իւր ունեցած զարդերը երկու հարսերին է կտակում։

²⁾ Մուրալ.

³⁾ Յողալից։